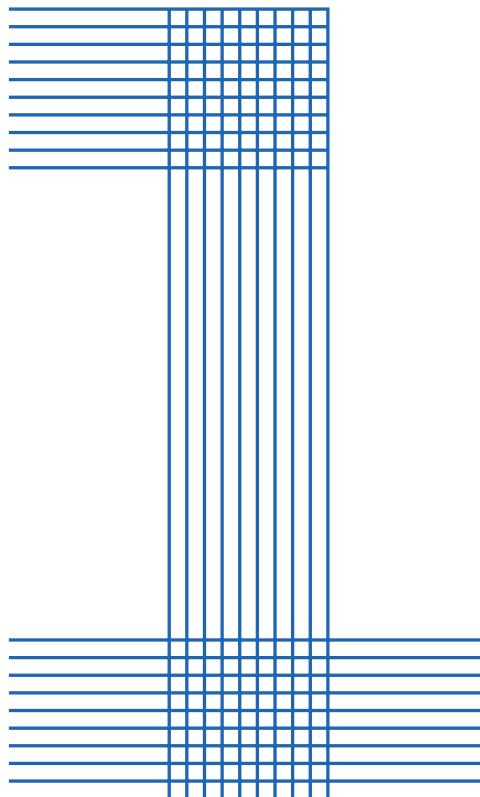

CUMIEIRA

*Cadernos de investigación
da nova Filoloxía Galega*

Departamento de Filoloxía Galega e Latina

Vol. 1 - 2016

Xosé A. Fernández Salgado (ed.)

UniversidadeVigo

Departamento de
Filoloxía Galega e Latina

REFLEXIÓNS SOBRE A METODOLOXÍA DA HISTORIA N'OS EUROPEOS EN ABRANTES

***Reflections on the methodology of History through a reading
of Os Europeos en Abrantes***

Antía Monteagudo Alonso

Universidade de Vigo
antiamonteagudo@gmail.com

Resumo: O presente traballo é unha reflexión sobre os diferentes métodos para a investigación da Historia a través da lectura de Vicente Risco *Os europeos en Abrantes*. O obxectivo é chegar a formular conclusóns teóricas sobre a metodoloxía a partir dunha análise dos elementos principais do relato (estrutura, personaxes, acción e subxénero) e pasando por unha revisión do ideario do autor. O procedemento empregado para a realización deste traballo é o inductivo, xa que se vai dende o máis concreto (o texto), ó máis abstracto (teoría). Ó abeiro do texto, preséntase a distinción entre dúas formas de coñecemento: un, estudiado e reflexivo; outro, sobreentendido e intuitivo. Isto mesmo ocorre coa palabra «historia», que obtén un significado diferente segundo se empregue con maiúscula (a ciencia da Historia) ou en minúscula (o relato do acontecido e non do pensado). Para finalizar, na conclusión, reflexiónase sobre o tipo de estudos ós que pertence a Historia.

Palabras chave: metodoloxía, Historia, ciencia, Vicente Risco.

Abstract: The following article is a reflection on the different methodologies that are used to study History. Research is conducted through a reading of *Os Europeos en Abrantes* by Vicente Risco. The aim of the article is to draw theoretical conclusions about methodology from an analysis of the main components of the story (structure, characters, action and sub-genre), with the aim of moving toward a review of the author's ideology. The research follows an inductive approach, departing from the concrete text toward abstract theory. Likewise, in relation to the text, a distinction has been drawn between two branches of knowledge: a reflexive knowledge, and an intuitive one. A distinction is also made between «History»— as the theoretical study of historical events; and 'history'— as a collection of real, lived stories and narratives. Another concern is whether *Os Europeos en Abrantes* is to be thought of as simply a work of fiction, or whether it can also be read as a didactic work. Lastly, we conclude with a reflection on the kind of research to which 'History' belongs.

Keywords: methodology, History, science, Vicente Risco.

Non comprendo a ciencia sen intención creadora... Mais resulta que moitas veces, a ciencia, inconsciente da súa finalidade, coordina o seu esforzo co esforzo dos creadores. Entón, a ciencia idealízase a pesar seu.
Vicente Risco

1. Introdución

O progreso, a modernidade e a ciencia son tópicos recorrentes na literatura europea de finais do século XIX e comezos do XX. Os avances derivados da Revolución Industrial e as novas ideas procedentes dunha filosofía positivista deixaron pegadas nas producións literarias do momento:

Para unos, el progreso alcanza cotas de símbolo casi místico frente al deterioro del catolicismo, es la nueva religión de la modernidad, de la que se pretende una nueva reorganización social de la que no se escapa la misma imagen de la divinidad; para otros, es una amenaza sin remedio, un cataclismo inevitable. (Palenque 2003: 2)

Entre os segundos atopáñase todos os autores do Cenáculo Ourensán e, en concreto, Vicente Risco, que vai ser o maior reaccionario contra a ciencia e a modernidade en Galicia:

Vicente Risco militou desde a súa mocidade nesta modernidade e colaborou coa súa crítica agresivamente corrosiva —clarísima nos ensaios e más sutil nos relatos— no asalto á razón, á ciencia e ó progreso, os grandes mitos do século XIX. A súa ideoloxía foi a ideoloxía de Fin de Século. (Sánchez Ferraces 2008: 94)

Esta ideoloxía finisecular caracterízase polo desencanto co mundo moderno no que se atopaba, o que o levou a admirar dende unha época temperá a Nietzsche e a adscribirse á corrente irracionalista:

Tal adscrición lévao a descualificar a Razón como instrumento maior de coñecemento e a rexeitar a concepción dominante da Ciencia como conxunto de leis e teorías verificables que pretenden representar verazmente a natureza do mundo e os seus mecanismos de evolución e pensamento. (Beramendi 2001: 5)

Os avances da ciencia ocorridos durante o século XVIII sentaron as bases dun método científico para os estudos formais e naturais, é dicir, un «conjunto de procedimientos teóricos y observaciones que se utilizan para llegar a obtener conocimiento científicos» (Castro Nogueira 2005: 55). Pola contra, deixaron un

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

baleiro metodolóxico nos saberes de *cultura humanística*¹, como a Historia, que tiveron que decidir entre adoptar o método científico ou reivindicar unha metodoloxía propia:

Desde el momento en el que la ciencia natural hubo sentado sus bases intelectuales y los estudios humanísticos con pretensiones científicas alcanzaron a unirse a ella, resultó natural que una de las principales cuestiones de la metodología y de la filosofía de la ciencia del siglo XIX fuera la concerniente a las relaciones entre estas dos importantes ramas de la investigación empírica. (Von Wright 1980: 20)

A xénese do debate atópase na Alemaña de 1883 con Menger e Dilthey (García Blanco 1985) e ramificase en dúas perspectivas opostas: a de Schmoller, tamén coñecida como *aristotélica* ou *finalista*, e a de Menger, tamén chamada *galileana* ou *causal*. Así as definiu moito máis tarde no seu ensaio *Explicación y comprensión* Georg Henrik von Wright:

En la historia de las ideas cabe distinguir dos tradiciones importantes, que difieren en el planteamiento de las condiciones a satisfacer por una explicación científicamente respetable. Una de ellas ha sido calificada a veces de *aristotélica*, la otra de *galileana*. (Von Wright 1980: 18).

Entre os principios da tradición *galileana* ou *positivista* destaca o do monismo metodolóxico (ou unión de métodos independentemente do obxecto de estudio), o de considerar as ciencias formais (matemáticas) como o prototipo de método para o resto dos estudos e, por último, en someter casos particulares de estudio baixo leis xerais. Pola súa banda, a *tradición hermenéutica* ou *aristotélica* rexeita o monismo metodolóxico e o modelo das ciencias exactas para todos os estudos. En ocasións, incluso buscan acentuar a diferença entre as ciencias que fan leis sobre fenómenos repetibles e predicibles e aquelas que buscan comprender cada un dos casos concretos. Por tanto, algúns teóricos da historia como Droysen establecen unha diferenza entre as ciencias que explican e as que comprenden, a cal tamén asumirá posteriormente Von Wright:

Cabe decir que prácticamente cualquier explicación, sea causal o teleológica o de otro tipo, nos proporciona una comprensión de las cosas. Pero «comprensión» cuenta además con una resonancia psicológica de la que carece «explicación». Este

---

¹ Emprégase o termo *cultura humanística* en sentido no que Vicente Risco (1994b: 19) a define aquí: «En sentido pedagógico, la historia forma parte de aquel orden de conocimientos a que suele llamarse cultura humanística y antiguamente humanidades. A la cultura humanística se suele oponer la cultura realista, científica o técnica. Se suele interpretar la palabra *humanística* en el sentido de que es la instrucción y educación ‘que forma al hombre’, es decir, el espíritu, por oposición a la cultura especial y profesional, o de mera utilidad».

carácter psicológico fue subrayado por varios metodólogos antipositivistas del siglo XIX, siendo seguramente Simmel el más energético al considerar que la comprensión, como método característico de las humanidades, es una forma de *empatía* (en alemán *Einfühlung*) o recreación en la mente del estudioso de la atmósfera espiritual, pensamientos, sentimientos y motivos, de sus objetos de estudio. (Von Wright 1980: 24)

Son varias as obras en que Risco deixa ver a súa oposición ó racionalismo europeo e á ciencia. En ensaio destaca *Elementos de metodología de la Historia*; entre as literarias *A trabe de ouro e a trabe de alquitrán*, *O lobo da xente*, *Do caso que lle aconteceu ó doctor Alveiros* ou a narración que aquí se analiza, *Os europeos en Abrantes*. Este texto de 1927 concibiuase como unha novela que parodiaba o cientifismo de varios intelectuais ourensáns. Por desgraza, Risco nunca chegou a rematala e só deixou escritos oito capítulos. A sabendas de que non era a intención inicial do autor, estes oito apartados funcionan como unha narración breve, xa que se poden distinguir as tres partes en que se adoita dividir un conto: introducción (a descripción de Abrantes e dos europeos), nó (os preparativos para a colonia científica en Abrantes) e desenlace (o afogamento de don Feliciano). Por tanto, ó longo deste traballo vaise considerar *Os europeos en Abrantes* como un conto.

Os europeos en Abrantes presenta dous tipos de historia: a *Historia* como ciencia reflexiva do pasado, e a *historia* como acontecemento que se vive e non se pensa, como o conxunto de costumes. Ligado a isto, este traballo introduce unha reflexión sobre dous tipos de saberes: un científico e guiado pola razón; outro, presuposto (porque sempre supón algo xa entendido) e *primitivo* (no sentido de 'primeiro', porque este coñecemento vai antes có estudiado). O ambiente en que se desenvolve o relato é o dun mundo sumido na febre científica, onde a modernidade intenta *conquistar* todos os ámbitos da vida. Este cientifismo descontrolado remata cunha fisura en que se pon en dúbida o omnipotente papel da ciencia. O texto invita a reflexionar sobre se este coñecemento planificado é o único posible; é dicir, se a través da ciencia e do seu método se pode obter toda a instrución necesaria. Pódese aprender a nadar a través dun tratado?

Unha das cuestiós que suxire o texto é o de situar a «*historia*» nun destes dous tipos de saber e o de indagar cal é a metodoloxía que debe empregar para obter os seus resultados. Por tanto, este traballo ten como finalidade estudar a relación destas dúas formas de coñecemento a través da lectura de *Os europeos en Abrantes* e situar a «*historia*» nun deles. Pero non só interesa recoñecer que hai dous modos de obter coñecemento, senón tamén ver a relación que se establece entre eles: conviven en igualdade de condicións? Poden intercambiarse? Algún destes coñecementos é innecesario e pode substituirse polo outro? A cuestión que debe quedar resolta ó

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

rematar este traballo é a de descubrir se, tal e como se propón desde algunas correntes filosóficas, a ciencia e o método científico son adecuados para obter calquera tipo de coñecemento, como o histórico, ou se, pola contra, tamén son uns saberes limitados que non poden abranguer todos os campos.

2. Resultados

2.1. Estrutura e forma: as dúas tradicións metodolóxicas

Pódese interpretar que *Os europeos en Abrantes* representa ficcionalmente dúas posturas metodolóxicas da «historia», tal e como aquí quedaron reducidas lendo a Von Wright: a aristotélica ou hermenéutica e a galileana ou positivista. Pero esta división binaria non permanece só no ámbito temático, senón que tamén se estende ó plano formal. Apréciase un tránsito entre os sete primeiros apartados e o último, que coincide co paso dunha descripción abstracta e global do espazo ó relato dunha anécdota particular. Con isto, é posible afirmar que no texto hai unha relación entre a forma e o contido.

Se hai un trazo que identifica a primeira parte do relato é a ironía. A crítica contra o cientifismo exacerbado dos *europeos* represéntase formalmente a través dunha apropiación da súa metodoloxía. Deste xeito, o narrador explica, ironicamente, como sería unha historia contada polos científicos e a súa metodoloxía. O relato comeza, por tanto, cunha descripción analítica e abstracta da realidade en que se sitúa a trama. Un narrador omnisciente traza unha panorámica tanto de Abrantes coma dos personaxes distanciándose deles, o que lle permite observar e clasificar a realidade. Os resultados que ofrece son cuantitativos, precisos e inspirados na linguaxe matemática e nas formas xeométricas. Un paradigma disto é a descripción de Abrantes, na que o narrador simplemente enumera os elementos de que se compón a aldea, sen chegar nunca a profundar neles nin a mostrar un afán poético na descripción:

Procedamos con orde: Abrantes áchase separada do río Miño polos seguintes valados: un gran coñal, queimado polo sol; unhas veigas de millo resequido e poirento; o *camino de ferro* co seu leito de coio partido, e maila estación. O lugar componse de case que unha ducia de casas, ó longo dunha estrada poirenta, chantada de acacias de bólía. (Risco 1989: 159).

Este mesmo tipo de descripción analítica intensifícase á hora de presentar os personaxes:

O Inspector de Escolas era un home de 69 quilos, talle 1,67, talle de busto 0,82, brazo 1,65, índicecefálico 75, parámetro torácico 92, leptonino leptoprosopo, iris medio, cabelo liso, escuro, pel branca, fórmula dentaria 4/4, 1-1/1-1,5-5/5-5, temperamento nervioso sanguíneo, perfecta normalidade das funcións orgánicas, pulsacións por minuto 68, sen antecedentes hereditarios morbosos, sen historia clínica, 35 anos, solteiro. (Risco 1989: 170).

Nestas dúas descripcións séguese un mesmo estilo: linguaxe concisa e precisa, enumeracións, cuantificacións de elementos e emprego de termos propios das ciencias. Como xa se dixo, o narrador aprópiase con fin crítico dun estilo analítico, propio dun informe científico e non dunha historia de ficción. Distántiase do que está relatando para examinar os seus personaxes, ó igual que o faría un científico para analizar o seu obxecto de estudo. Non se busca a empatía cos personaxes nin tampouco comprender o modo en que actúan. A única intención é a de explicar científicamente o que ocorreu en Abrantes.

Nesta primeira parte, o narrador non ten pretensións de poeta, senón de científico. Para levar a cabo esta tarefa, emprega o método da ciencia aplicado a todas as áreas de coñecemento (monismo metodolóxico), tal e como sosteñen as teorías de pensamento da tradición galileana. Cómpre aclarar isto a través dun exemplo tirado do texto: como consecuencia da descripción que se fai do Inspector de Escolas, pódese obter moita información de distintas ramas de estudo (xenética, ortodoncia, óptica, socioloxía), pero non se pode coñecer o obxecto en si, nunca se chegará a saber como é exactamente o home a quen se refire esta descripción, xa que esta é unha información que só se pode obter a través dun coñecemento non estudiado. Durante estes capítulos non se ofrece información psicolóxica ou afectiva dos seus personaxes, como sería de esperar nunha obra de ficción, senón que o narrador se limita a dar datos precisos sobre eles, tales como a súa fórmula dentaria. A narración que se obtén é despersonalizada, posto que, ó contrario do que adoita ocorrer na literatura, onde se describe un caso particular e se busca a empatía do lector para chegar a comprendelo, neste caso, o fin é clasificar o Inspector de Escolas (ou, o que é o mesmo, sometelo a unha lei) en relación co resultado dunha análise: «Segundo a súa fórmula dentaria é este determinado tipo de persoas». Esta clase de información, a pesar de ser precisa e contrastada, non é relevante para o avance da narración.

O narrador aprópiase da metodoloxía científica para narrar, polo que insire o seu texto nas teorías da tradición galileana. É un narrador que intenta explicar, que abstrae certos elementos da realidade para analizalos e describilos segundo o modelo das ciencias exactas, áñda que o seu obxecto de estudo sexan os propios personaxes do relato. Non obstante, hai que recordar que a narración ten un ton

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

irónico dende o comezo ata o final. Isto significa que o narrador se está apropiando do estilo científico dos seus personaxes para *burlarse* deles. O cientifismo exacerbado dos europeos esténdese ata a forma de narrar a historia.

Na segunda parte, atópase un estilo de narración moi diferente xa dende a primeira frase: «Como tódolos seráns acotío había dez anos, o señor don Felisindo Gómez púxose o chapeu brando negro, pillow o caxato de ébano con caiada de prata e foi en procura de don Feliciano Folgoso, para iren os dous pé ante pé ó Ateneo» (Risco 1989: 178). Abandónase a distancia que existía entre o narrador e o personaxe na primeira parte e introducesenos na rutina diaria de don Felisindo e don Feliciano. O relato personalízase ó focalizar nestes dous personaxes, a linguaxe faise más natural e afástase da precisión e da análise. Agora non interesan os detalles técnicos dos personaxes senón a súa historia, o seu mundo interno. A maior novidade que se introduce nesta parte é o uso de diálogos como modo principal de avanzar na acción. Aínda que na primeira parte xa houbese algúns diálogos, é aquí onde se produce un gran contraste entre a voz do narrador da primeira parte e a voz directa dos personaxes que contan en primeira persoa o que está no seu mundo.

Don Feliciano púxose confidencial.

—Amigo Gómez, ¿vostede sabe o que imos facer en Abrantes? ¿Vostede sabe que aló en Abrantes, teremos que nadar?

—Home, iso din.

—¿Ben, e vostede sabe nadar?

—Non señor.

—Pois eu... estou aprendendo.

—Vamos —comentou don Felisindo pensativo—, xa caio. Vostede está aprendendo a nadar en seco.

—¡Hai que principiar por aí! —replicou don Feliciano botando lume—. Eu aprendo a nadar por un método científico, rigorosamente científico, non empírico, e se non o cre vaino ver. (Risco 1989: 179)

Durante esta segunda parte aparece un novo factor que cambia o modo de narrar e a forma de entender o relato: a empatía. Don Feliciano e don Felisindo deixan de ser meros obxectos de estudio científico para transformárense en dous personaxes cuxo mundo interno se mostra ante os lectores. A representación dos seus conflitos e afectos particulares crea un sentimento de empatía no lector, que fai un esforzo por comprender o que lles ocorre ós protagonistas da historia. O tipo de coñecemento que se ofrece nesta parte é, por tanto, diferente: non se obtén un saber científico e planificado, senón que é un coñecemento do *primitivo* (no sentido xa explicado anteriormente), que non se pode explicar racionalmente. A metodoloxía que se emprega agora tamén é diferente, xa que non pretende explicar causalmente

un feito, senón comprendelo. Volvendo ó exemplo que ofrece o texto, neste caso xa non interesa a fórmula dentaria do Inspector de Escolas, senón o medo que sente don Feliciano ante o que vai ocorrer en Abrantes. Abandónase o estudo distanciado, o intento de clasificalo e sometelo a unha determinada lei e comeza a intentar comprenderse o caso particular.

O abismo que existe entre as dúas partes do texto, tanto a nivel estilístico coma no desenvolvimento do tema, pode entenderse como a loita entre a representación do abstracto e do concreto. Para Vicente Risco (1918), dentro do mundo do pensamento había unha gran diferenza entre a xente formada en filosofía e política (é dicir, xente do racionalismo) e a formada en historia. O primeiro grupo vía o mundo estático, gobernado por leis eternas, xa que pensaban que o coñecemento científico respondía á realidade. Así ironiza Risco sobre Hegel, paradigma do racionalismo e do filósofo do progreso: «¿Vostede que fai aí, tío home, derriba dese penedo? Estou agardando a que o real se volva racional» (Risco 1994a: 135). Para Risco, o coñecemento é, en realidade, relativo e provisional. O real nunca se vai volver racional. Por iso, os homes formados en historia, conscientes da idea dinámica do mundo, estudan realidades concretas en lugar de abstractas.

O debate entre o concreto e o abstracto está representado n'*'Os europeos en Abrantes* temática e estilisticamente a través de cada unha das partes do texto. Esta polarización invita a reflexionar sobre a «historia» e o seu método, pois pon o lector na posición de descubrir como sería unha narración histórica segundo cada un dos métodos.

2.2. Personaxes: coñecemento científico e coñecemento primitivo

A configuración de dous mundos opostos, de dúas formas de entender a realidade reaparece á hora de analizar os personaxes. No texto hai unha oposición entre os habitantes de Abrantes e os *europeos*, que representan dúas formas diferentes da Historia e de coñecemento. Se hai alguén que pode mostrar a unión entre os dous grupos de actuantes, este é o médico de Abrantes, que representa unha posición ambigua, ó non chegar nunca a situarse dun lado nin do outro. A pesar de que Abrantes sexa o lugar onde transcorre a maior parte do relato, sabemos pouco dos seus habitantes. Á excepción do médico, o resto das persoas menciónanse grupalmente e só se informa da súa rutina ou da clase social á que pertencen:

Socialmente, a poboación divídese en tres clases: a alta é o médico; a media o xefe da estación e o cabo da Garda civil e a baixa todos os demás. Esta división tripartita fúndase na consideración social, mais pódese facer outra entre o elemento militar e

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

o civil, outra entre a clase industrial e a clase agraria, etc., porque Abrantes é un mundo en pequeno. (Risco 1989: 160)

De Abrantes dise que «Non é o *Poble Gris* de Santiago Rusiñol, porque é moito máis pequeno. Nin é aldea, nin é vila, nin é cidade. Non ten historia nin falta que lle fai; mellor dito, a verdadeira historia de Abrantes é a que imos contar» (Risco 1989: 159). Esta cita introduce un factor importante: os habitantes de Abrantes non teñen Historia. Significa iso que son bárbaros e primitivos? Son os habitantes de Abrantes incultos porque non teñen Historia?

En primeiro lugar, hai que reflexionar sobre o concepto de Historia e sobre se pode haber un pobo que non a teña. Segundo comenta Risco en *Metodología de la historia*:

no solo se llama historia a la ciencia que estudia la evolución de la vida social y cultural: el desarrollo, la evolución misma de un grupo humano o de un producto cultural, se llama también su *historia*. Se llama pues historia a un tiempo a la cosa estudiada (objeto de la ciencia) y a la ciencia que la estudia (Risco 1994b: 12).

Esta afirmación xa aclara algo máis: quizais en Abrantes non hai a ciencia da Historia, pero desde o momento en que hai vida humana e social que evoluciona co paso do tempo, si que hai historia. E ben, cal é a historia de Abrantes? O narrador fai esta afirmación tan paradoxal:

En Abrantes non hai costumes... Os homes xúntanse na tenda, onde beben viño e gaseosas. O viño, cando hai colleita no país, é agre; cando non hai, é composto. As gaseosas teñen a temperatura da temperatura do tempo: quentes no verán e frías no inverno. As mulleres xúntanse nas portas. Os nenos e os cans xúntanse en todas partes. (Risco 1989: 160)

A sentencia de que en Abrantes non hai costumes só se pode entender ironicamente, pois xusto despois de que o narrador diga iso, comeza a enumerar unha serie de accións que os habitantes de Abrantes realizan acotío. Este relato de feitos repetitivos conforma a verdadeira historia de Abrantes, posto que, tal e como comenta Risco:

la historia se ocupa también de hechos que se repiten, como los referentes a creencias y costumbres. Ejemplos: cuando decimos: los griegos vestían túnica e *himatión* o los celtas gallegos usaban espadas de antenas. (Risco 1994b: 14).

Isto mesmo ocorrería se se dixese: en Abrantes os homes xuntábanse na tenda, as mulleres nas portas e os nenos e os cans en todas as partes. Unha vez confirmado que Abrantes ten historia, hai que darlle un novo significado á frase «non ten

historia nin falta que lle fai», xa que o conflito está en que Abrantes non é importante para a ciencia da Historia, pero si para o relato da historia.

A seguinte cuestión que debe de quedar resolta é se un pobo sen ciencia pode ter algún tipo de coñecemento ou se os habitantes de Abrantes son incultos:

La cultura puede decirse que es el conjunto de todas las manifestaciones de la actividad humana. Hoernes la define: «lo que el hombre añade a la naturaleza para conseguir sus fines humanos.

Según esto, no hay ningún pueblo *inculto*: todos tienen *alguna* cultura; pero no todos tienen *la misma cultura*: 1º Porque hay *grados* en el desarrollo de la cultura; 2º Porque hay diferentes *tipos de cultura* que evolucionan independientemente unos de otros. (Risco 1994b: 170)

Un dos intelectuais que máis reflexionou sobre estes dous tipos de coñecemento foi o antropólogo Levi-Strauss, que fixo unha distinción entre o que el chama *pensamento mágico e ciencia*. O primeiro sería o saber propio daquelas culturas que se adoitan denominar *primitivas*, coma sería Abrantes, e consiste nun saber non planificado, empírico e que a miúdo se considerou como irracional. O caso oposto sería o da ciencia, que é un coñecemento consciente e guiado pola razón. Dado que se trata de saberes distintos, tamén empregan diferentes métodos para a investigación: a do enxeñeiro (*pensamento científico*) e a do *bricoleur* (*pensamento mágico*). O primeiro interroga a un determinado estado da natureza dende unha distancia teórica, mentres que o *bricoleur* sempre pon algo de si mesmo nos seus resultados e emprega para iso unha colección de residuos de obras humanas que se preservan a través dos mitos e ritos. En *La pensée sauvage*, Lévi-Strauss (1964) reflexiona sobre se a ciencia é un paso máis na evolución do pensamento con respecto á maxia e chega a unha conclusión moi similar á de Risco, aínda que parta dunha posición metodolóxica moi diferente, o estruturalismo:

La paradoja no admite más que una solución: la de que existen dos modos distintos de pensamiento científico, que tanto el uno como el otro son función, no de etapas desiguales de desarrollo del espíritu humano, sino de los dos niveles estratégicos en que la naturaleza se deja atacar por el conocimiento científico: uno de ellos es aproximativamente ajustado al de la percepción y la imaginación y el otro desplazado; como si las relaciones necesarias, que constituyen el objeto de toda ciencia —sea neolítica o moderna—, pudiesen alcanzarse por dos vías diferentes: una de ellas muy cercana a la intuición sensible y la otra más alejada. (Lévi-Strauss 1964: 33).

Por tanto, pódese desbotar a idea de que os habitantes de Abrantes sexan incultos, pois, aínda que non teñan coñecemento científico, tampouco lles fai falta

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

(tal e como asegura o narrador), pois teñen un tipo diferente de sabedoría que se caracteriza por obter un coñecemento empírico do mundo sensible.

Na posición oposta ós habitantes de Abrantes están os *europeos* que representan un cientifismo extremo:

Hai anos, xuntábanse nun currunchio do *fumoir* do Casino de Oria, lonxe do tresillo, das carambolas e do chameño, media ducia de catedráticos do Instituto. Alí falábase de cousas transcendentais, serias e ergueitas: os Tribunais de oposición, o escalafón ou os quinquenios, as permutas, as Reais Ordes, a teoría de Darwin... A xente deu en chamar a aquel corrunchiño o *Ateneo*. (Risco 1989: 167)

Un dos primeiros elementos sobre os que se debe reflexionar é sobre o nome deste grupo de intelectuais. Por que eles son *europeos* e os habitantes de Abrantes non? Porque ó dicir *europeos*, o narrador non se refire a unha característica espacial, senón ideolóxica:

O apéndice chamado Península Ibérica, arredado de Europa por cinco séculos de cultura, pertence espiritualmente ó Sáhara. Non obstante, neste deserto hai algúns oasis, e un destes oasis é o Ateneo de Oria. No Ateneo de Oria penetrou a corrente central do pensamento europeo. (Risco 1989: 167)

Esta corrente de pensamento á que se refire é o racionalismo, que gozaba de moita popularidade por Centroeuropa e que é a base do coñecemento científico. Vicente Risco tivo a oportunidade de vivir en primeira persoa este mundo moderno e progresista nunha viaxe que relatou en *Mitteleuropa* (Risco 2001). Esta viaxe ten certo carácter simbólico, xa que Risco parte desde Galicia, que sufría un forte atraso económico neste momento, e chega ata Alemaña, o cume da modernidade. A viaxe representa unha unión entre dous mundos, entre as dúas formas de coñecemento xa mencionadas: un paso dun mundo áinda moi apegado ó pensamento máxico ata o mundo do científico. Os de Oria representan a Fe no progreso e a ilusión científica que Risco atopou en Centroeuropa, pero na súa versión extrema, xa que pretenden estender a ciencia a todos os ámbitos da vida. O seu obxectivo é *vivir científicamente*. Para levar isto a cabo, deciden celebrar en Abrantes a Colonia de vacacións de Oria, que se caracteriza por seguir unha estrita metodoloxía científica. Isto é, o obxectivo dos colonos non é o de gozar e aprender da experiencia de Abrantes, senón a de obter un coñecemento preciso sobre diversos elementos:

Artículo 1º. A colonia de vacacións do Ateneo científico de Oria ten por fin a educación física, intelectual e moral dos señores socios que a compoñen: a primeira por medio do maior aproveitamento do oxíxeno do aire para a función respiratoria, permitindo unha mellor e más completa oxidación do sangue e unha maior riqueza dela en óxido de ferro. (Risco 1989: 175)

Esta intención de *vivir científicamente* culmina ó anular o resto dos saberes: «Logo, nas conferencias semanais, debía perseguir un fin educativo: esquecer a Arte e maila Arqueoloxía, e falar da célula, dos glóbulos roxos, do hidróxeno, do carbono...» (Risco 1989: 168). Esta cita introduce un novo concepto que hai que abordar: o da tiranía da ciencia. Os europeos consideran que o tipo de coñecemento que hai en Abrantes non é válido, non é racionalista e, por tanto, debe eliminarse. Para os do Ateneo, a cultura *humanística* non é importante para a sociedade e por iso os estudos *realistas* deben substituílos:

—Estamos de acordo —berraba o doutor— en que a perfección consiste en acomodar a nosa vida ós adiantos portentosos da Mecánica, da Electricidade, do Magnetismo, da Termoquímica, da Histoloxía, da Aerostática, da bacterioloxía, da Psicofísica, da Bioquímica e da Termodinámica: mais para iso cómpre ceibar á Humanidade da ignorancia e do fanatismo que ateigan os miolos das pobres xentes ás que non chegan as portentosas luces da Ciencia Moderna. (Risco 1989: 172)

En relación coa tiranía da ciencia está a ambigua concepción da Historia que teñen os do Ateneo. Por unha banda, infravaloran as terras *primitivas*, como Abrantes, por non ter ciencia da Historia. Por outra, queren destruír os coñecementos que se teñen da historia, como é o caso da Arqueoloxía e a Arte, que son os conservadores do saber milenario dun pobo. Isto ilustra o que ocorre cando se emprega unha metodoloxía científica para a estudar a Historia: pódense chegar a facer diversas leis sobre os acontecementos que se estudan ou a establecer causalmente a relación que existe entre dous fenómenos pero, ó facer isto, estase omitindo o estudio do feito en si mesmo, xa que a historia non é susceptible de subsunción ás leis científicas. A pesar de que a maior parte dos membros do Ateneo de Oria sexan partidarios de vivir científicamente, hai un opositor: un mozo estudiante de filosofía. Pero non calquera tipo de filósofo, senón que é un partidario do irracionalismo. Esta figura recorda levemente ó propio Risco, quen xa dende unha época temperá se adscribe á filosofía finisecular irracionalista.

Está claro que nesta obra hai dous grupos de actuantes que están polarizados e que representan dúas perspectivas da realidade, pero hai que aclarar que están en posición de desigualdade. Os *europeos* presentan un poder tirano, que ameaza con destruír o coñecemento dos habitantes de Abrantes. Ó instalar a súa colonia nun lugar como Abrantes e impoñer as súas normas no terreo, os de Oria *conquistan científicamente* un lugar que, en principio, é alleo á ciencia. Pero hai outro personaxe más que destaca por situarse nunha postura ambigua, como xa se sinalou antes: o médico. Habitante de Abrantes e membro do Ateneo, o doutor é o ideólogo das colonias científicas en Abrantes, polo que se converte no vínculo de unión entre estes dous grupos de personaxes. O médico preséntase como o más radical defensor

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

da ciencia e do progreso. Tanto, que roza a hipérbole e a ridiculez en máis dunha ocasión. Un caso paradigmático é a descripción do seu cabalo científico:

Era un cabalo sumarísimo, sen máis órganos que os estritamente indispensabeis para a locomoción, sen ningún de nutrición que sen dúbida perdera por non lle seren útiles, por seren se cadra indignos dun cabalo perfecto, que non debe comer, nin beber, nin arder, senón soamente correr: un cabalo reducido a unha soa función, un cabalo rigurosamente científico. (1989: 165).

As pretensiós científicas do doutor rozan o delirio, como se pode ver neste pequeno fragmento. Nos seus intentos por buscar realidades abstractas e reducibles a leis, esquécese de como é verdadeiramente a realidade. Ó querer lograr o seu modelo de cabalo científico, non recorda que estes animais deben comer. Isto é unha crítica a certos modelos científicos que se afastan tanto da realidade que acaban teorizando sobre algo que non existe. Relaciónase coa cita con que se comezou este traballo. En certos momentos, a ciencia chega a idealizarse.

Pero esta fervente defensa da ciencia non se reflicte no día a día do médico de Abrantes. «O Dr. Andrade non vivía por iso, conforme ós adiantos modernos: tiña unha casa de ladrillo, feita por el, con teitos a tella va, e o mobiliar dun anacoreta» (Risco 1989: 163). Outra incoherencia é que, a pesar de loar o avance que supón o camiño de ferro, o doutor Andrade nunca viaxa en ferrocarril. Isto implica que, malia as súas declaracóns e os seus esforzos por vivir científicamente, o médico atópase nunha posición ambigua, intermedia entre o mundo científico e o mundo *primitivo*, de novo no senso da antropoloxía estruturalista.

Non é casualidade tampouco que a profesión de don Severino de Andrade e Teixeiro sexa a de doutor. A pesar de que a Medicina se inclúe dentro das ciencias, hai que ter en conta que a súa metodoloxía non pode ser *unicamente* científica. O obxecto de estudio é o ser humano e, como tal, non se pode someter a leis universais. Cada corpo é diferente e tamén o debe ser o método co que se trate. Por tanto, os estudos de Medicina, ó igual que o doutor Andrade, están nunha posición ambigua e, a pesar de adscribirse á rama científica, tamén precisan dun coñecemento *primitivo*, empírico.

2.3. Acción principal: a metodoloxía da historia

Os europeos en Abrantes ten como pretensioso obxectivo narrar a historia do pobo de Abrantes. Poderíase dicir, por tanto, que o tema principal do texto é a colonización científica que realizan os do Ateneo de Oria, como se pode deducir do título. Non obstante, o feito de que sexa unha novela inacabada fai que as poucas

páxinas de texto de que dispomos xiren en torno a unha pequena anécdota que ocorre no último capítulo, pois tal e como afirma o propio autor en *Elementos de metodología de la historia*, «también son muchas veces reveladoras las anécdotas» (Risco 1994b: 92) na narración de grandes capítulos da Historia. O obxectivo deste apartado é descubrir a relevancia que esa anécdota ten tanto para o avance da acción no relato como para a reflexión sobre a metodoloxía da Historia e, deste modo, incluír a Risco nunha das tradicións metodolóxicas distinguidas máis arriba: a galileana e a aristotélica.

Cando os europeos aceptan a idea do doutor Andrade e acordan celebrar as súas colonias en Abrantes, o presidente do Ateneo, don Feliciano, atópase cun problema: non poderá desempeñar as actividades acuáticas programadas no río de Abrantes porque non sabe nadar. Como solución, toma a drástica medida de aprender a nadar en seco a través dun tratado científico: «Na cuberta dicía: C. De Joegersen. *Tratado teórico-práctico de natación*. A portada tiña un atleta en traxe de baño» (Risco 1989: 179). Por tanto, emprégase unha metodoloxía científica para un saber que pertence, xeralmente, ó campo do *bricoleur*, do coñecemento empírico. Non é a primeira vez que algunha especialidade do exercicio físico se acaba convertendo nunha *ciencia*. Xa a ximnasia sueca da que son ferventes practicantes os *europeos* ten unha ideoloxía principal de base científica: «Esta idea básica es que el cuerpo humano es una máquina, un instrumento y que el movimimiento-ejercicios puede mejorar el estado de cuerpo-máquina» (Crum 2012: 5). Algúns dos capítulos do tratado de Joegersen deixan constancia de que, para este autor, a natación debe ser concibida como unha ciencia: «Cap II. Obxecto e fin da natación», «Cap III. A natación como ciencia e como arte», «Cap. IV. Relacións da natación coas demais ciencias» (Risco 1989: 180). Tamén o é así para os dous amigos do Ateneo, que acaban considerando a natación como unha das ramas más importantes da ciencia moderna. Nestas conversas entre don Feliciano e don Felisindo apréciase unha forte carga irónica, xa que os seus delirios científicos rozan a idealización da realidade:

—O autor ten razón —aseguraba don Feliciano—, non pode chegar a nadar ben más que o que aprende a nadar en seco, porque el soamente executa os movementos matemáticamente precisos, namentres que os rapaces que aprenden no río, empiricamente, sen coñecencia dos músculos que teñen que pór en xogo, sen saberen aproveitar científicamente o esforzo dos *propulsores utilizabeis*, as extremidades torácicas e abdominais, adquieren unha chea de vicios e hábitos rutinarios que lles poden ser fatais. Desengáñese, Felisindo, a nosa é a natación racional, única. (Risco 1989: 181)

De novo se enfrentan o coñecemento empírico e o racional, o procedemento *primitivo* e o científico. Frente ós rapaces, que aprenden a natación dunha forma

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

sensible e espontánea, os *europeos* opinan que é mellor aprender a nadar de forma racional, de maneira que o coñecemento teórico sobre o corpo conduza a realizar os movementos oportunos en cada caso. É dicir, no caso dos rapaces é un procedemento espontáneo, natural, xa que é o propio movemento de nadar o que os achega ata un coñecemento da natación, mentres que no caso dos de Oria se vai da teoría á práctica, polo que se trata dun método dedutivo. Esta diverxencia implica algo máis: na aprendizaxe empírica estúdase cada caso individualmente, mentres que co método científico realizaase primeiro o estudio do universal (da lei) que conduce ó coñecemento do caso particular. Pero, poden todos os corpos someterse baixo unha mesma lei científica? Ou, o que é o mesmo, son e compórtanse todos os corpos da mesma forma? Garante a ciencia o coñecemento e a supervivencia?

O propio texto ofrece unha resposta na fin desta anécdota: don Feliciano afoga no momento en que se introduce no río e ten que ser salvado por un nadador empírico:

—«O corpo completamente horizontal»... Así... Agora, «1º. Tempo. Posición inicial. Figura 14... os brazos e as pernas encollidas...».
Don Feliciano emprincipiou a bater furiosamente coas mans arredándose á beira.
—Que fai vostede, desgraciado? —berrou don Felisindo erguendo o libro—. Coidado!
Non precipite a cadencia! Movementos pausados! Se non me deixa ler vostede!
Non había remedio, a corrente levaba a don Feliciano que berraba con desespero e pernrexaba furiosamente.
—Auxilios que afogo!... Auxilios que afogo! (Risco 1989: 183).

Por que afogou don Feliciano? Por usar un método erróneo para obter coñecemento. O procedemento científico que empregou para aprender a nadar o que fixo foi abstraer o obxecto de coñecemento (a natación) do seu medio natural e estudalo de forma illada, coma se se tratase dunha bacteria. No momento en que don Feliciano entra no río, activase unha serie de factores que comezan a actuar na súa contra e cos que o *europeo* non contara (tales como correntes, movementos que non se realizan correctamente, espazo ocupado por outros nadadores...), xa que non aparecían recollidos no seu tratado científico. O intento de aprender a nadar en seco fracasou e, con el, o método científico aplicado a esta área. Naqueles saberes que teñen como obxecto de estudio o ser humano, os casos particulares non se poden englobar baixo unha mesma lei universal, xa que son diferentes e obteñen un coñecemento que varía.

Este fracaso do procedemento científico poderíase aplicar a outros campos de estudio, como o da Historia. No texto científicase un coñecemento que xeralmente se obtén de forma sensible a través do método do *bricoleur*, é dicir, repetindo a

experiencia de entrar no río e mover o corpo unha elevada cantidade de veces ata que se consiga aprender a flotar. Ó intentar estudar esta experiencia empírica dunha forma abstracta e distanciada, o que se consegue é un resultado empobrecido e que non se axusta á realidade. Retomando a reflexión deste traballo, a Historia sofre un fracaso similar cando se lle aplica unha metodoloxía que non é adecuada. Se se intenta estudar un feito a través dun procedemento científico é probable que se erre no resultado e se perda o estudiado en si mesmo. Por tanto, neste relato, Risco sitúase a favor dunha perspectiva aristotélica para os estudos que teñen como obxecto o ser humano, xa que o emprego dun método científico só conduce ó fracaso:

La historia no es como las llamadas ciencias naturales, una ciencia *generalizadora*; no formula leyes, ni considera los hechos que observa como casos particulares de aplicación de una ley. Es una ciencia *individualizadora* que considera los hechos en su singularidad, en lo que tienen de diferente, de propio. (Risco 1994b: 209)

O texto inclúe unha última reflexión sobre isto. A pesar de que don Feliciano viviu na súa propia pel o fracaso do método incorrecto, pronuncia estas últimas palabras no remate do conto: «Xa na cama e ben amantado, don Feliciano preguntou cheo de medo: —Gómez... vostede trouxo o Joegersen?... Non se perdería?» (Risco 1989: 185). Isto implica que, paradoxalmente, ainda á vista da inadecuación do método científico en relación ós estudos humanos, este procedemento segue mantendo a súa vixencia para moitos intelectuais. A ciencia é irrenunciable malia o seu fracaso no coñecemento da realidade humana e cultural.

2.4. A finalidade do texto: ficción ou didáctica da historia?

Este relato é a narración dunha historia ficticia do pobo de Abrantes. Pero o texto vai máis alá e, como se acaba de argumentar ó longo destas páginas, critica unha determinada postura ideolóxica en relación coa metodoloxía da Historia. Por tanto, a ficción entrelázase co ideario do autor. Isto provoca unha ambigüidade respecto ó xénero en que se debe incluír *Os europeos en Abrantes*. É só ficción narrativa ou ten algún fin máis?

Hai unha serie de frases no texto que parecen orientarnos cara ó subxénero en que se pode incluír: «Abrantes, despois da inmigración europea seguía sendo así. Non por iso deixou aquel feito de ter fondísimas secuencias históricas; elas han de ser deducidas ó seu tempo» (Risco 1989: 161). É dicir, o feito histórico ocorrido en Abrantes tivo repercusións importantes para o futuro, polo que esta narración pode servir como modelo para evitar repetir os mesmos erros.

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

Risco opinaba que entre as funcións da Historia estaba a de dar unha dirección política ós pobos, isto é, ensinarles con exemplos do pasado unha determinada dirección ideolóxica:

la previsión fundada en la historia no es infalible; pero muchas veces acierta, y en todo caso resulta útil la experiencia del pasado: da por lo menos ciertas normas generales de la prudencia elemental. El gobernante no puede prescindir de la historia, pues tiene que apoyarse en la tradición y en la realidad vital de su pueblo, que sólo el estudio de la historia le puede hacer conocer. (Risco 1994b: 17)

Por tanto, a historia do que ocorreu en Abrantes coa inmigración europea serve como exemplo disto. A través do fracaso dos *europeos* pódese obter unha ensinanza para aplicar no futuro. Esta aprendizaxe é que o intento de someter o caso particular a leis universais non funciona cos estudos *humanísticos* e culturais. Por tanto, o texto transfórmase nun exemplo de como non se debe proceder no futuro para non fracasar.

Deste modo, *Os europeos en Abrantes* convértese nun texto que ten un fin didáctico e ideolóxico, isto é, que pretende dar unha ensinanza e unha orientación ideolóxica sobre a metodoloxía da Historia. Pódese entender *Os europeos en Abrantes* como a ilustración literaria de *Elementos de metodología de la historia*. Nesta obra, Risco deixa constancia de que é tan importante a investigación sobre a metodoloxía da Historia (ideoloxía) como a súa ensinanza (didáctica), para o que propón unha serie de procedementos:

se fundan en la palabra y pueden revestir formas puramente expositivas (explicación, narración, descripción) o interrogativas (forma catequística, forma socrática, conversación, discusión) y se pueden realizar en el libro, en la exposición oral del maestro o del alumno, en el dictado, en los ejercicios estrictos. (Risco 1994b: 274)

Dalgún modo, n'*Os europeos en Abrantes* Risco está a exercer de mestre e a ensinar de forma literaria como debería ser a correcta metodoloxía da Historia. Por tanto, este relato debe ser considerado como algo más ca un texto de ficción e debe ser incluído no subgénero didáctico e ideolóxico, xa que intenta transmitir unha ensinanza sobre a metodoloxía da Historia.

3. Conclusións

A cita que encabeza este traballo asegura que a ciencia, moitas veces, se idealiza. Ó longo destas páxinas demostrouse como a obra aquí analizada, *Os europeos en*

Abrantes, ilustra esta situación. A través da ironía con que o seu narrador se *burla* dos *europeos* e do seu cientifismo, apréciase o abismo que existe entre o mundo teórico en que viven os do Ateneo e a realidade. A anécdota que constitúe o eixo central do relato representa esta situación dun xeito case hiperbólico: «

—Ben, direille —respondeu don Felisindo conquerido de todo— eu na auga non me meto por mor da reuma; mais fóra dela, non está de máis o aprender a nadar» (Risco 1989: 181).

É dicir, a sabendas de que nunca vai poñer en práctica os seus coñecementos teóricos sobre a natación, don Felisindo pensa que é útil aprender a nadar en seco. O afogamento do seu compañoiro don Feliciano non fai máis que reforzar esa distancia entre a teoría e a práctica. A ironía con que se marcara a actitude dos *europeos* durante todo o relato estala agora nunha fractura que mostra o fracaso do modelo científico aplicado á cultura humana.

O que aquí se denominou como movemento galileano ou positivista participa tamén desta idealización ó crer que os saberes culturais poden encaixar no modelo das ciencias formais. A pesar de que Vicente Risco concibise a Historia como unha ciencia, non consideraba que se puidese axustar ó método das *ciencias naturais*, senón que formaba parte das *ciencias do espírito*:

Es pues, necesario admitir otro tipo de ciencias diferente del de las ciencias naturales. Así, hoy nadie niega a la historia el carácter de ciencia: lo es de hecho; si no encaja en el concepto que en el siglo pasado se tenía de la ciencia, es porque aquel concepto o era falso, o era insuficiente. (Risco 1994b: 294).

Estas *ciencias do espírito*, tematizadas filosoficamente por Dilthey (1981), darán lugar no mundo anglosaxón, anos máis tarde, ás chamadas Ciencias Humanas, que estudan os mesmos temas dende unha perspectiva científica. Pero Risco estase a referir aquí a algo moi diferente, xa que o que lles nega precisamente a estas «*Geisteswissenschaften*» é a súa adecuación a un procedemento científico. Por tanto, neste contexto, hai que entender que Risco fala da Historia como un estudio que pertence ó campo das Humanidades.

A controversia entre as Humanidades e as Ciencias Humanas permanece na actualidade, sen que as súas fronteiras se poidan delimitar nitidamente en moitos casos. Tal parece suxerir A. Leyte (2012) no seu artigo de opinión «El territorio de las humanidades». As Humanidades desaparecen en favor das Ciencias Humanas, xa que no momento en que adoptan a metodoloxía da ciencia, pérdense a si mesmas. En palabras del mesmo:

ANTÍA MONTEAGUDO ALONSO

Reflexións sobre a metodoloxía da historia n'Os europeos en Abrantes

Estas, empezando por la historia, la psicología, la sociología y, sobre todo, la lingüística, han sustituído a las humanidades transformando sus antiguos temas en nuevos objetos científicos como consecuencia de la aplicación metodológica de las ciencias naturales. (Leyte 2012)

Por tanto, a reflexión filosófica que propón este pequeno relato de Vicente Risco realizado en 1927 segue de plena actualidade. A metodoloxía da Historia e dos demais saberes que pertencen ó campo das Humanidades ven como o seu territorio se vai perdendo pouco a pouco, froito dunha *colonización* científica como a que os *europeos* intentaron realizar en Abrantes. Oxalá non teñan un final tan dramático como o de don Feliciano aquela vez que intentou aprender a nadar a través do método científico.

Referencias bibliográficas

- Beramendi, Justo (2001): *Estudo crítico da 'Teoría do nacionalismo galego'* de Vicente Risco. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Castro Nogueira, Luis / Miguel Ángel Castro Nogueira / Julián Morales Navarro (2005): *Metodología de las ciencias sociales*. Madrid: Tecno.
- Crum, Bart (2012): «La crisis de identidad de la Educación Física. Diagnóstico y explicación», *Educación física y ciencia* 14, 61-72.
- Dilthey, Wilhelm (1981): *Introducción a las ciencias del espíritu*. Madrid: Alianza editorial.
- García Blanco, José María (1985): «Estudio preliminar», en Max Weber, *El problema de la irracionalidad de las ciencias sociales*. Madrid: Tecnos, 9-24.
- Levi-Strauss, Claude (1964): *El pensamiento salvaje*. México D. F.: Fondo de cultura económica.
- Leyte, Arturo (2012): «El territorio de las humanidades», en *El País*, 5 de xaneiro de 2012 (en liña). (Consulta de xuño de 2015). Dispoñible en <http://elpais.com/diario/2012/01/05/opinion/1325718012_850215.html>.
- Palenque, Marta (2003): «Los nuevos prometeos: la imagen positivista de la ciencia y el progreso en la poesía española del siglo XIX (1868-1900)», en *Poesía lírica y progreso tecnológico (1868-1900)*. Madrid: Ibeoramericana-Veuvret.
- Risco, Vicente (1918): «Teoría do nacionalismo galego», en *A Nosa Terra* 61, 1-2.
- Risco, Vicente (1989): *O porco de pé e outras narracións*. Vigo: Galaxia.
- Risco, Vicente (1994a): *Obras completas*, 5. Vigo: Galaxia.
- Risco, Vicente (1994b): *Obras completas*, 7. Vigo: Galaxia.

Cumieira. Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega

Risco, Vicente (2001): *Mitteleuropa*. Vigo: Galaxia.

Sánchez Ferraces, Xosé Luís (2008): «Vicente Risco e a modernidade. Lectura e análise de tres relatos». *Madrygal* 11, 91-100.

Von Wright, Henrik (1980): *Explicación y comprensión*. Madrid: Alianza Editorial.